

21 व्या शतकातील ग्रंथसंपदा आणि ग्रंथालयीन कार्य

डॉ. रिता श्रीमंतराव कदम

जयक्रांती कला वरिष्ठ महाविद्यालय, लातूर
(वाणिज्य व विज्ञान)

Email - ritakhose@gmail.com

सार : एकविसावे शतक हे माहिती व तंत्रज्ञानाचे युग म्हणून ओळखले जाते. या युगात माहिती हा सर्वात मौल्यवान साधन आहे. आजच्या डिजिटल क्रांतीमुळे ज्ञानाचा साठा, प्रसार आणि उपयोजन या सर्व प्रक्रियांमध्ये आमूलाग्र बदल घडून आले आहेत. प्रस्तूत संशोधन पेपर मध्ये संशोधकाने २१ व्या शतकातील ग्रंथसंपदा आणि ग्रंथालयीन कार्य यावर प्रकाश टाकला आहे.

शब्द संज्ञा : 21वे शतक, ग्रंथसंपदा, ग्रंथालयीन कार्य

प्रस्तावना :

एकविसावे शतक हे माहिती व तंत्रज्ञानाचे युग म्हणून ओळखले जाते. या युगात माहिती हा सर्वात मौल्यवान साधन आहे. आजच्या डिजिटल क्रांतीमुळे ज्ञानाचा साठा, प्रसार आणि उपयोजन या सर्व प्रक्रियांमध्ये आमूलाग्र बदल घडून आले आहेत. या बदलत्या ज्ञानयुगात ग्रंथालय ही संस्था केवळ पुस्तकांचे भांडार राहिली नाही, तर ती ज्ञानवितरण, संशोधन, शिक्षण आणि सामाजिक विकासाचे केंद्र बनली आहे. पूर्वी ग्रंथालय म्हणजे शांत वातावरणात पुस्तकांचे संचयस्थान जिथे वाचक फक्त छापील ग्रंथ वाचत असत. पण आजच्या एकविसाव्या शतकात हे चित्र पूर्णत बदलले आहे. आता ग्रंथसंपदा म्हणजे केवळ पुस्तके नव्हे, तर ई-बुक्स, ई-जर्नल्स, डेटाबेस, ऑडिओ-व्हिडिओ साधने, डिजिटल अर्काइव्ह्स आणि इंटरनेट संसाधने या सर्वांचा समावेश होतो. माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या (ICT) झपाट्याने झालेल्या प्रगतीमुळे डिजिटल ग्रंथालये, ऑनलाईन सार्वजनिक ग्रंथालय सूची (OPAC), ई-निंग पोर्टल्स, आणि ओपन अॅक्सेस रिसोर्सेस यांचा वापर मोठ्या प्रमाणावर वाढला आहे. त्यामुळे ग्रंथालयांचे कार्यपद्धती, व्यवस्थापन आणि सेवांचा दर्जा अधिक गतिमान आणि परिणामकारक झाला आहे. आजचा ग्रंथपाल हा फक्त पुस्तके वितरित करणारा कर्मचारी नसून एक 'माहिती व्यवस्थापक' आणि ज्ञानमार्गदर्शक' आहे. त्याचे कार्य वाचकाला योग्य हितोयोग्य वेळी योग्य स्वरूपात उपलब्ध करून देणे आहे. त्यासाठी तो संगणक, इंटरनेट, सॉफ्टवेअर, डेटाबेस व्यवस्थापन, कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) यांसारखी आधुनिक साधने वापरतो.

म्हणूनच, एकविसाव्या शतकातील ग्रंथसंपदा आणि ग्रंथालय कार्य हे फक्त पुस्तक व्यवस्थापन नव्हे, तर ज्ञानाचे सक्षमीकरण, सामाजिक प्रगती आणि माहितीपर संस्कृतीचा प्रसार यासाठी एक शक्तिशाली माध्यम बनले आहे. एकविसावे शतक हे ज्ञान आणि माहितीचे युग आहे. आजच्या काळात माहिती

तंत्रज्ञानाने ज्ञानाच्या प्रसाराला अभूतपूर्व गती दिली आहे. या बदलत्या परिप्रेक्ष्यात ग्रंथालये आणि ग्रंथसंपदा यांचे स्वरूप, कार्य आणि उद्दिष्टे यांमध्ये आमूलाग्र बदल झाला आहे. आजचे ग्रंथालय केवळ पुस्तकांचे भांडार नसून, ते ज्ञान, संशोधन, शिक्षण आणि नवसर्जनाचे केंद्र बनले आहे.

१. ग्रंथसंपदेचे बदलते स्वरूप :

प्राचीन काळात ज्ञानाचे संकलन मौखिक परंपरेने होत असे. वेद, उपनिषदे, पुराणे यांचा प्रसार गुरुकुल पद्धतीतून तोंडी झाला. नंतर ज्ञान लिहून ठेवले गेले. ग्रंथसंपदेचे स्वरूप काळानुसार बदलले असले तरी तिचे मूल्य आणि उद्दिष्टे कायम तेच आहे—ज्ञानाचा प्रसार आणि मानवजातीचा विकास. हस्तलिखितांपासून डिजिटल पुस्तकांपर्यंतचा हा प्रवास म्हणजे संस्कृतीच्या उत्क्रांतीचा आरसा आहे. आधुनिक साधनांचा उपयोग करूनही आपण ग्रंथप्रेम आणि वाचनसंस्कृती जपली, तरच ही बदलती ग्रंथसंपदा खरी अर्थाने समृद्ध ठरेल. पूर्वी ग्रंथसंपदा म्हणजे छापील पुस्तके, नियतकालिके, संदर्भग्रंथ, वृत्तपत्रे इत्यादी मर्यादित स्वरूपात होती.

- **भोजन्ये** : ताडपत्र, भुर्जपत्र, कपड्यांवर लिहिलेली हस्तलिखिते.
- **लिपी** : ब्राह्मी, मोडी, देवनागरी इ.

या काळातील ग्रंथ हे केवळ ज्ञानसंपदेचे नव्हे तर कलात्मक सौंदर्याचेही द्योतक होते

२. मुद्रणयुगातील ग्रंथसंपदा :

१५ व्या शतकात गुटेनबर्गने छपाईचा शोध लावल्याने ग्रंथनिर्मितीत क्रांती झाली. ग्रंथसंपदेचा प्रसार झपाट्याने वाढला. पुस्तकांमुळे ज्ञान सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचले. अनेक भाषांतील साहित्य, विज्ञान, धर्म, इतिहास या विषयांचे ग्रंथ मोठ्या प्रमाणावर प्रकाशित झाले. भारतात मुद्रणयुग आल्यानंतर मराठी, हिंदी, बंगाली इत्यादी भाषांमध्ये भरपूर साहित्यनिर्मिती झाली.

३. आधुनिक तंत्रज्ञान आणि डिजिटल ग्रंथसंपदा :

२० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात संगणक, इंटरनेट, ई-पुस्तके, ऑडिओ-बुक्स, आणि डिजिटल लायब्ररी यामुळे ग्रंथसंपदेचे स्वरूप पूर्णपणे बदलले.

ई-बुक्स : मोबाईल, टॅबलेट, लॅपटॉपवर सहज वाचता येतात.

ऑडिओ/व्हिडिओ ग्रंथ :

"ऑडिओ व्हिडिओ ग्रंथ" म्हणजे आवाज (Audio) आणि चलचित्र (Video) यांच्या माध्यमातून तयार केलेला माहितीपर, शैक्षणिक किंवा सांस्कृतिक ग्रंथ. हा पारंपरिक लिखित ग्रंथाचा आधुनिक रूप आहे, ज्यामध्ये मजकूराऐवजी ध्वनी, चित्र, संगीत, आणि दृश्य प्रभाव यांच्या साहाय्याने

माहिती सादर केली जाते.

ऑडिओ-व्हिडिओ ग्रंथाचे प्रकार :

1. **शैक्षणिक ग्रंथ :** विषय शिकवण्यासाठी तयार केलेले व्हिडिओ किंवा ऑडिओ लेक्चर्स.
2. **सांस्कृतिक ग्रंथ :** लोककला, संगीत, नाटक, इतिहास यांचे दृश्य-दृश्यांमधून सादरीकरण.
3. **प्रेरणादायी / आत्मचरित्रात्मक ग्रंथ :** व्यक्तीच्या जीवनावर आधारित माहितीपट.
4. **संशोधन आधारित ग्रंथ :** वैज्ञानिक, सामाजिक किंवा ऐतिहासिक माहिती दृश्य स्वरूपात. जागतिकीकरण जगभरातील साहित्य एका क्लिकवर उपलब्ध
5. **ग्रंथसंपदेतील बदलांचे परिणाम**

भविष्यातील ग्रंथसंपदा :

ग्रंथसंपदा म्हणजे एखाद्या समाजाच्या, संस्कृतीच्या, राष्ट्राच्या बौद्धिक आणि सांस्कृतिक वारशाचे लिखित स्वरूपातील संचित ज्ञान. यात धार्मिक ग्रंथ, साहित्य, इतिहास, विज्ञान, तत्त्वज्ञान, समाजशास्त्र, कला इत्यादी क्षेत्रांतील लिखित कृत्यांचा समावेश होतो. काळानुसार समाज, विचारसरणी, तंत्रज्ञान आणि संस्कृतीत होत असलेल्या बदलांमुळे ग्रंथसंपदेतही बदल घडत असतात. या बदलांचे परिणाम विविध स्तरांवर जाणवतात. खाली ग्रंथसंपदेतील बदलांचे मुख्य परिणाम दिले आहेत:

१. सांस्कृतिक परिणाम :

ग्रंथसंपदेतील बदलामुळे समाजाच्या सांस्कृतिक जीवनात नव्या मूल्यांचा आणि विचारांचा प्रसार होतो. जुन्या परंपरांना नव्या दृष्टिकोनातून पाहण्याची संधी मिळते. भाषिक आणि सांस्कृतिक विविधतेचा विकास होतो. नवीन साहित्यप्रकार उदयास येतात (उदा. डिजिटल साहित्य, ब्लॉग, ई-पुस्तके इत्यादी).

२. शैक्षणिक परिणाम :

नवीन ज्ञान, संशोधन आणि तंत्रज्ञानाच्या माहितीमुळे शिक्षणपद्धती अधिक समृद्ध होते. विद्यार्थ्यांना आधुनिक संदर्भातील उदाहरणे आणि नव्या विचारांची ओळख होते. ग्रंथालये आणि शैक्षणिक संस्था डिजिटल स्वरूपात बदलत आहेत, ज्यामुळे माहितीप्राप्ती सुलभ झाली आहे.

३. सामाजिक परिणाम :

समाजातील विचारसरणी, मूल्ये आणि नैतिकतेबद्दल नवे दृष्टिकोन विकसित होतात. स्त्रीवाद, पर्यावरण, मानवाधिकार यांसारख्या विषयांवर नवीन ग्रंथसंपदा तयार होऊन समाजजागृती होते. सामाजिक बदलांना दिशा मिळते आणि लोकशाही मूल्ये बळकट होतात.

४. आर्थिक परिणाम :

डिजिटल प्रकाशन, ई-बुक्स, ऑडिओबुक्स यामुळे प्रकाशन व्यवसायात क्रांती झाली आहे. नवीन

लेखकांना आणि प्रकाशकांना अधिक संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. माहिती तंत्रज्ञानामुळे ज्ञानवृद्धी हे आर्थिक विकासाचे साधन ठरते.

५. तांत्रिक परिणाम :

इंटरनेट, कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि डिजिटल माध्यमांमुळे ग्रंथसंपदा आता केवळ कागदी स्वरूपात मर्यादित नाही. जुन्या ग्रंथांचे डिजिटायझेशन होत असल्याने ते भविष्यासाठी सुरक्षित ठेवले जात आहेत. ज्ञानवितरणाची गती व प्रमाण exponentially वाढले आहे.

६. भाषिक परिणाम :

नव्या शब्दसंपदेचा आणि शैलीचा विकास होतो. भाषेतील प्रयोगशीलता वाढते. प्रादेशिक भाषांना नवजीवन मिळते, तसेच आंतरभाषिक संवाद अधिक सुलभ होतो.

७. नैतिक आणि बौद्धिक परिणाम :

विचारस्वातंत्र्याचा आणि समीक्षा वृत्तीचा विकास होतो. ग्रंथसंपदेतील बदलांमुळे लोकांना स्वतःचे मत मांडण्याचे व स्वीकारण्याचे स्वातंत्र्य मिळते. जुन्या आणि नव्या विचारांचा संवाद होत राहतो.

ग्रंथसंपदेतील बदल हा समाजाच्या प्रगतीचा आणि बौद्धिक उत्क्रांतीचा निदर्शक आहे. या बदलांमुळे समाज अधिक जागृत, सुसंस्कृत आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन असलेला बनतो. त्यामुळे ग्रंथसंपदेतील बदल हे मानवजातीच्या सर्वांगीण विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाचे ठरतात.

कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI), आभासी वास्तव (VR) आणि मशीन अनुवाद यांच्या साहाय्याने भविष्यातील ग्रंथसंपदा अधिक संवादात्मक आणि बहुआयामी होईल. वाचक ग्रंथाशी 'संवाद' साधू शकेल, हीच या बदलाची नवी दिशा ठरेल.

1) ई-बुक्स (E-books) 2) ई-जर्नल्स (E-journals) 3) डेटाबेस (Databases) 4) मल्टिमिडिया सामग्री (Audio-visual Material) 5) इंटरनेट व डिजिटल संग्रह (Digital Repositories)

या सर्व माध्यमांनी ज्ञानसंपदेचे नवे आयाम निर्माण केले आहेत.

डिजिटल ग्रंथालयांची संकल्पना :

एकविसाव्या शतकात "डिजिटल ग्रंथालय" ही संकल्पना प्रत्यक्षात उतरली यांसारख्या साधनांमुळे ज्ञान सर्वांसाठी मुक्त झाले आहे. वाचक आता मोबाईल, टॅब्लेट, संगणकाद्वारे कधीही, कुठूनही वाचन करू शकतो. ई-ग्रंथालये ही जागतिक पातळीवरील ज्ञानविनिमयाची नवी दारे उघडतात.

ग्रंथपालाचे बदलते कार्य :

पूर्वी ग्रंथपालाचे कार्य पुस्तकांचे वर्गीकरण, नोंदी ठेवणे, निर्गमन यापुरते मर्यादित होते. आज ग्रंथपाल

‘इन्फॉर्मेशन मॅनेजर’ किंवा ‘नॉलेज नेव्हिगेटर’ झाला आहे.त्याची कार्ये खालीलप्रमाणे विस्तारित झाली आहेत.माहितीचे डिजिटल वर्गीकरण व साठवणऑनलाइन डेटाबेस व्यवस्थापनमाहिती शोध तंत्रांचे प्रशिक्षणवाचकांना ई-संसाधनांचा वापर शिकविणे.ग्रंथालय स्वयंचलन ओपन अॅक्सेस आणि राइटविषयक मार्गदर्शन

आधुनिक तंत्रज्ञानाचा प्रभाव :

RFID प्रणाली – स्वयंचलित पुस्तक निर्गमनOPAC– वाचकांना सहज शोध सुविधाAI व मशीन लर्निंग – माहितीचे विश्लेषण आणि सल्ला देणेक्लाउड स्टोरेज – सुरक्षित व द्रुत माहितीप्राप्तीसोशल मीडिया व ब्लॉगिंग – ग्रंथालयांच्या जनसंपर्कासाठी प्रभावी माध्यम

आव्हाने :

कॉपीराइट व बौद्धिक संपदेचे प्रश्नडिजिटल अंतर त्रिक ज्ञानाचा अभावआर्थिक मर्यादा आणि तांत्रिक देखभाल खर्च,

भविष्यवेध :

भविष्यातील ग्रंथालय हे पूर्णतः स्मार्ट, डिजिटल, आणि समावेशक ज्ञानकेंद्र असेल.

कृत्रिम बुद्धिमत्ता, डेटा अॅनालिटिक्स, आणि आभासी वास्तव (VR/AR) तंत्रज्ञान यांचा वापर करून ज्ञानाचा अनुभव अधिक प्रभावी केला जाईल.एकविसाव्या शतकातील ग्रंथसंपदा आणि ग्रंथालयीन कार्य हे समाजातील ज्ञानपरिवर्तनाचे शक्तिशाली साधन आहे. ग्रंथालय हे आजही “ज्ञानाचे मंदिर” असून त्याचे स्वरूप बदलले असले तरी उद्दिष्ट मात्र तेच आहे — “ज्ञान सर्वांसाठी, सर्वत्र, सर्वकाळ उपलब्ध करून देणे.”

निष्कर्ष :

एकविसावे शतक हे माहिती, ज्ञान आणि तंत्रज्ञान यांचे युग आहे. या काळात ग्रंथालयांचे कार्य केवळ पुस्तकांच्या जतनापुरते मर्यादित राहिले नाही; तर ते डिजिटल ज्ञानकेंद्रे, शिक्षणसहायक संस्था, आणि संशोधनाचे हृदयस्थान बनले आहेत.आधुनिक ग्रंथालये आज ई-पुस्तके, ऑडिओबुक्स, ऑनलाइन डेटाबेस, क्लाउड स्टोरेज, आणि डिजिटल कॅटलॉगिंग यांच्या साहाय्याने वाचकांपर्यंत ज्ञान अधिक सुलभ, जलद आणि आकर्षक पद्धतीने पोहोचवत आहेत. ग्रंथपालांची भूमिकाही बदलली आहे ते आता केवळ पुस्तक सांभाळणारे नाहीत, तर ते माहिती तंत्रज्ञानाचे जाणकार, माहिती शोधण्याचे मार्गदर्शक, आणि डिजिटल साक्षरतेचे प्रशिक्षक झाले आहेत.एकविसाव्या शतकातील ग्रंथालय हे भौतिक आणि डिजिटल यांचे सुसंवादाचे केंद्र आहे. त्यामुळे ग्रंथालय कार्य अधिक व्यापक, गतिशील आणि मानवी विकासासाठी अपरिहार्य बनले आहे.

संदर्भ ग्रंथांची यादी :

- "ग्रंथालय विज्ञान" – डॉ. शंकर गोखले
- "माहिती तंत्रज्ञान आणि ग्रंथालय" – डॉ. सुनील काळे
- "आधुनिक ग्रंथालय व्यवस्थापन" – डॉ. प्रमोद सावंत
- "ग्रंथपालाचे परिवर्तनशील कार्य" – डॉ. मंगला देशमुख
- "ई-ग्रंथालय: एक अभ्यास" – डॉ. योगेश वाळके